

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

ZSIGMOND BENEDEK

A CSÍKSZÉPVÍZI KÉZIRATOS ÖRMÉNY ÉNEKESKÖNYV-TÖREDÉK LÍRÁSUNK TÁRGYA

Örmények több hullámban érkeztek Magyarországra. Az első betelepülés az Árpád-korban történt, ez a kolónia azonban szétszóródott hazánk területén és teljesen beolvadt a magyar népességbe. A második betelepülés a 17-18. században zajlott le, Moldvából érkeztek örmények Erdélybe. Innentől jelentős kereskedelmi, kulturális és politikai tevékenységet folytattak hazánkban. Ez az a közösség, amely a ma Magyarországon élő örménység egyik részét kiteszi. A harmadik betelepülés az örmény genocídium következménye volt: a két háború között egyesületet és folyóiratot alapítottak, ám a II. világháború után többségük elhagyta hazánkat. A negyedik betelepülés a 20. század utolsó évtizedeire tehető és még ma is tart.

A jelen tanulmányban a második betelepüléssel érkező örmények, az Erdélyben letelepedett örmények művelődésének egy aspektusával, mégpedig az erdélyi örmény egyházzenevel kívánunk foglalkozni. Ez a terület gyakorlatilag feltáratlan, bár az egyetemes örmény egyházzene kutatását is számos feltáratlan terület és megoldatlan probléma jellemzi még.

Ilyen körülmények között a jelen írásunkban arra vállalkozhatunk, hogy egy igen értékes erdélyi örmény kéziratot mutassunk be.¹ Elemzésünket Örményországban és Erdélyben végzett kutatómunkáinkra és azok itthoni feldolgozására alapozzuk.

2. ALAPISMERETEK AZ ÖRMÉNY EGYHÁZZENÉRŐL

Mielőtt közelebbről megismerkednénk az említett erdélyi örmény kézirattal, szólnunk kell röviden az erdélyi örmény egyházzenéről általában.² Ehhez azonban három alapfogalmat tisztáznunk kell: mi az örmény egyház; mi az egyházzene; mi az örmény egyházzene.

2.1. Az örmény egyház

A Jézus Krisztus által az 1. században alapított közösség, az Egyház a történelem során több részre szakadt; papíron teológiai okokból, a valóságban azonban politikai okokból (személyi ellentétek, államok önállósulása). A 20. század második felében lényegében sikerült tisztázni, hogy a teológiainak mondott különbségek nem jelentenek hitbeli különbséget, ám az egyházak a mai napig megőrizték önállóságukat.

A történelmi egyházakat alapvetően két nagy csoportba lehet sorolni: nyugati egyházak (katolikus, anglikán, protestáns); keleti egyházak (ortodox, keleti ortodox, nesztoriánus).

Örményország a világ első országa, amelyben hivatalos vallás lett a kereszténység a 4. század elején. Az örmény kereszténység a legrégebbi keresztény közösségnek számít, ám az örménységen belül is több történelmi egyházat találunk. Az Örmény Apostoli Egyház fokozatosan önállósodott, ám szinte teljes története során kapcsolatot tartott a konstantinápolyi ortodox, illetve a katolikus egyházzal. Az Örmény Katolikus Egyház mint önálló hierarchia 1742-ben jött létre. Az Örmény Evangélikus Egyház és az Örmény Baptista Egyház a 19. század eleji protestáns misszió eredményei. A történelem során ortodox örmény és örmény református közösségek is alakultak ki.

2.2. Az egyházzene

Egyházzene alatt azt a sokféle zenei irányzatot értjük, amelyek az egyházak liturgiáiban használatosak. Nem térhetünk ki rövid említésük elől:

1. *kantilláció*: Az apostoli korban a zsidó vallásos zene volt használatban. Egyszólamú, vokális, motívumokból építkező improvizatív zene. Lényege: szentírási szöveg felolvasása vagy elimádkozása; a szöveg jelentését mindkét esetben a retorikai alakzatok szerepét betöltő motívumok révén fejezik ki. Nyelve: héber.
2. *cantus planus*: A kantillációból alakult ki, a motívumok fix dallammá alakulásával. Egyszólamú, vokális, a későbbi életében hangrendszerbe rögzített zene. A cantus planus nyelvek, területek, liturgiái hagyományok szerint további stílusokra bomlott. Nyugati stílusok: órómai, beneventán, ambrozián, gallikán, mozarab, inzuláris, gregorián (mindegyik latin nyelvű); keleti stílusok: bizánci, pravoszláv, grúz, örmény, nyugati szír, keleti szír, kopt, etióp (a területnek megfelelő ókori vagy középkori nyelven).
3. *a többszólamúság kezdetei*: A cantus planus dallamát egy hang tartásával (burdon) vagy terc-, illetve kvintpárhuzammal kísérelték; a dallamban a hangok egyenértékűvé válásával lehetőség nyílt a szólamok szabadabb mozgására: párhuzamos mozgás, ellenmozgás, azonos hangon történő zárás. Megjelenik a katolikus és az ortodox egyházakban.
4. *klasszikus polifon zene*: Az előbbiből fejlődött ki a szólamok teljes önállósulásával. Megjelenik a hangszeres kíséret. A szöveg az idők során veszített jelentőségéből, a zene volt az elsődleges. A klasszikus polifon zenei stílusok a reneszánsz, a barokk, a klasszicista, a romantikus és a modern. A nyugati egyházakban a polifon zene kiszorítja a cantus planust; a 19. század végén egyes keleti egyházak is átvették (orosz, örmény).
5. *népzene*: A virágzó középkortól kap szerepet elsősorban a paraliturgikus (liturgián kívüli) egyházi zenében, az újkorban pedig helyet kap a liturgiában is.
6. *popzene*: A 20. században létrejövő, afroamerikai elemekre építő, nagyon vegyes irányzat, legfontosabb eleme a ritmus. Főleg a nyugati egyházakban találjuk meg, elsősorban paraliturgikus funkcióban.

23. *Az örmény egyházzene* Amint az előző áttekintésből láthattuk, az egyes egyházak történetük során többféle zenei irányzattól merítettek; lényegében a zenei irányzatok fejlődése az egyházzene fejlődéséhez köthető. Jelenleg a nyugati egyház egyházzeneje

vegyes: a 2-6 irányzatok egyaránt, egymással párhuzamosan, vagy akár egy helyen, egy liturgikus alkalom során együtt is előfordulhatnak. Ugyanez jellemzi az örmény egyházzent is.

Az örmény egyházzene a 19. századig egyszólamú és kizárólag vokális volt. Jelenleg a különböző szertartásokban állandó és változó részek találhatók. A szertartások egyes részeit a pap, más részeit a szerpap, ismét más részeit a kórus vagy szólista énekli. A misében a kórus által éneklendő állandó részeket a 19. század végén és a 20. század első felében több örmény zeneszerző klasszikus zenei (romantikus) stílusban, négy szólamban feldolgozta. Napjainkban a nagyobb templomokban a négyzólamú feldolgozásokat, a kisebb templomokban a négyzólamú feldolgozások szoprán szólamait hallhatjuk. A kórus és a szólista valamennyi énekét nagyobb templomokban, illetve örmény katolikus templomokban orgona kíséri. A pap és a szerpap részei, valamint a misén kívüli szertartások tételei egy-zólamúak, ezekben bizonyos mértékig megőrződött a régebbi cantus planus éneklésmód.

Az örmény egyházzene műfajainak, tipológiájának bemutatása nem tanulmányunk célja, csupán a legfontosabbak bemutatására szorítkozunk. Megemlítendő a rövidebb-hosszabb *himnuszok* (a régi bizánci himnuszforma, a tropáron továbbélése) mint a szertartások állandó tételei. Ugyanígy fontos a kilenc részből álló kánon, amelynek dallama mindig típusdallam (vagyis olyan dallam, amelyre több szöveget alkalmaznak), a típusdallamok pedig a középkori örmény hang-nemrendszer (oktoékhosz) szerint vannak elrendezve; továbbá egy rész egy zsoltárból vagy kantikumból (a Bibliában szereplő egyéb ének) és egy tropáronból áll, s a kilenc rész egy liturgikus nap imaóráira van elosztva. Valamint megemlítenénk az egyféle dallamú, változó szövegű, tropáron jellegű énekeket; a strofikus énekeket (főleg változó részként), amelyek ismert szerzőtől származók vagy népénekek lehetnek. Fontosak még a recitációk, illetve a pap, a diakónus és a kórus egyéb énekei, az adott szertartás énekelte szövegrészei.

A hangjegy írással kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy a középkori örmény zenei lejegyzésmódokat még nem fejtették meg. Annyi azonban ismeretes, hogy nem hangjegyek, hanem hangcsoportok jelei, azaz neumák kerültek lejegyzésre, ezért pontosabb a neumaírás kifejezés. Mi magunk azt a nézetet osztjuk, amely szerint az örmény neumák nem jelölték pontosan a dallamot (azaz az egyes hangok közti távolságot), hanem csak a dallammenetet, de legfőképpen az előadásmódot. A neumák jelentése a 19. századra feledésbe merült; ekkor örmény egyházzeneszerek az örmény neumaj eleket átértelmezve arra használták, hogy a még emlékezetben meglévő dallamokat rögzítsék velük.

Az örmény egyházi énekek dallamai a különböző területeken egymástól eltértek. Az anyaország (*Ecsmiadzin*) és a különböző diaszpórák (*Konstantinápoly*, *Jeruzsálem*) más és más hagyományokat őriztek. Mára ezek a sajátos hagyományok a kihálás szélére kerültek.

A népzene szerepe kapcsán megemlíthető, hogy az örmény liturgiába (misébe) annak redakciója során egyre több és több szöveg került. Miközben a pap elmondja ezeket a szövegeket, a kórus „fedőénekeket” énekel. Ezen énekek egy része népi eredetű. Más népénekek paraliturgikus funkcióval bírtak, egy-egy ünnephez kötődő népszokás részei voltak. Ilyen énekek közül egyeseket megőrzött az erdélyi örmény egyházzene, beemelve őket a liturgiába.

3. Az erdélyi örmény egyházzene általában

Az Erdélybe betelepült önnények az Örmény Apostoli Egyházhoz tartoztak. Már a 17. század végén azonban megindultak a katolikus missziók, melyek révén a 18. század végéig az erdélyi örménység nagy része a katolikus egyházhoz csatlakozott. Az örmények Erdélyben négy helyen rendelkeznek plébániával: Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz. Ezek a települések lettek az örmény egyházi élet, és ennél fogva az örmény művelődés központjai Erdélyben.

A katolikus egyházhoz való csatlakozás után az erdélyi örmények megtarthatták rítusukat, ám bizonyos módosításokat kellett eszközölniük. A templomokat, illetve a szakrális teret a római rítus szerint kellett építeni. Az erdélyi örmény templomokból hiányzik az egy méter magas emelvényre épített, körbejárható oltár, amelyhez északi és déli lépcső vezet fel. Hiányoznak továbbá az oltárt és a kórust elválasztó függönyök. A 18. századi erdélyi örmény katolikus templomok barokk stílusban épültek, és orgonát is találunk bennük.

A mise szövegébe apró módosítások kerültek, amelyeket a római mintakiadás alapján vezettek be. Ezeket a módosításokat aztán egy 1987-ben Rómában kiadott, *Módosítások* címet viselő dokumentum útján eltörölték. A mise koncepciója némileg módosult, „katolikus” jelleget öltött (a 18-19. századi, erdélyi római katolikus gyakorlat alapján). Ez azt jelenti, hogy a katolikus gondolkodást húzták rá az örmény misére, a katolikus mise részeit, elemeit próbálták az örmény mise részeivel egyeztetni, illetve ami „hiányzott”, azt „pótolni”. Például bevezették a csengetéseket (csengő és csengetés az örmény liturgiában általában is megvan, de a csengő egészen más alakú és hangú, a csengetés rendje és jelentése szintén eltér).

A jelen tanulmány szempontjából azonban a legfontosabb változás a népének szerepének átértékelődése. Egyfelől a népének a liturgia rendes részeivé váltak. Másfelől az örmény liturgia bizonyos változó részei az ünnepnek megfelelő, tematikus népénekekkel lettek felváltva. Harmadik tényként megemlíthetjük, hogy egyes állandó részeket is lehetett népénekekkel helyettesíteni.

3.1. Az erdélyi örmény egyházzene forrásai A következő forrástípusokat találjuk:

1. *Kéziratos források.* Az erdélyi örmény katolikus egyház fentebb említett központjainak könyvtáraiban találunk különböző jellegű liturgikus kéziratokat. Ezek különböző szertartások szövegét és/vagy dallamát tartalmazzák. Ezek közé tartozik a *csíkszépvízi örmény énekeskönyv-töredék* is (a továbbiakban: CSÖE), mint tanulmányunk egyik legfontosabb forrása.
2. *Nyomtatott források.* Ugyanezek a helyeken nyomtatott liturgikus könyveket, illetve a hívek használatára szánt, a liturgia valamely részét bemutató könyveket is találhatunk.

Az 1824-ben Velencében kiadott *Garkavorutjun aszdvadzajin basdamanc* (Directorium officii divini) örmény nyelvű liturgikus könyv, a zsolozsmára vonatkozó előírásokat tartalmazó direktórium, de már tartalmaz néhány népéneket: latin himnuszokat és magyar népénekek fordításait.

Jelentős forrás az erdélyi örmény egyházzene szempontjából a Szamosújvárt szerkesztett, Bécsben nyomtatott *Örmény egyházi énekeskönyv az erdélyrészi örmények használatára* című erdélyi önnény énektár (a továbbiakban: EÖE). Ez az énektár az erdélyi örmény énekek szövegeit tartalmazza, bal oldalon örmény betűkkel jobb oldalon erdélyi örmény kiejtés szerinti, sajátos átírással.

3. *Szóbeli hagyományok.* Erdélyi kutatásaink során Szamosújvárt, Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen találtunk adatközlőket, akik az erdélyi örmény liturgiából képesek voltak részleteket, illetve egész énekeket énekelni.

4. *Más diaszpórák folklórja.* Segítségünkre voltak az Örményországban folyó, vallási folklórkutatások eredményei. Ezek közül különösen a Nor Nakhicseván folklórára vonatkozó kutatások a relevánsak, ez a kolónia ugyanis az erdélyi örménység egyik legközelebbi rokona.

3.2 Az erdélyi örmény egyházzene nyelve(i)

Az erdélyi örmény egyházzene nyelve, csakúgy mint az erdélyi örmény irodalmiságé, nem mondható egységesnek. Az alábbi változatokkal találkoztunk.

1. *Óörmény erdélyi kiejtéssel.* Az óörmény nyelvet ezer éve nem beszélik, egyházi változatával viszont a mai napig találkozunk az örmény liturgiában. Az örmény liturgia szövegét, noha viszonylag egységesnek mondható, mindenhol más kiejtéssel mondják: mindenhol az adott közösség beszélt nyelvének kiejtését alkalmazzák. Így volt ez Erdélyben is (ma már ott is a nyugati örmény kiejtéssel mondják). Bizonyos kéziratokban és kiadványokban, így a CSÖE-ben és az EÖE-ben is megtalálhatjuk az erdélyi örmény énekek erdélyi örmény kiejtés szerinti átírását.
2. *Óörmény erdélyi örmény szavakkal.* Bizonyos óörmény nyelvű énekekben vagy gyakran mondott imádságokban előfordulnak az erdélyi örmény nyelvből kölcsönzött szavak.
3. *Vegyes nyelv.* Nyelvtani szempontból mind óörmény, mind erdélyi örmény szóalakok szerepelnek benne.
4. *Erdélyi örmény.* Az erdélyi örmény beszélt nyelv átültetése írásos formába. Az erdélyi örmény szövegek írói gyakran törekednek a „helyességre”, vagyis a nyugaton ekkor már széles területen elterjedt nyugati örmény nyelv utánzására, így bizonyos nyelvtani alakok vagy szavak az erdélyi örmény nyelvű szövegekben nyugati örmény alakban fordulnak elő.

3.3 Az énekek eredete

Eddigi kutatásaink alapján az Erdélyben használatos egyházi énekeket eredet szerint az alábbi csoportokba sorolhatjuk:

1. *Örmény liturgikus ének.* Ezek az énekek megtalálhatók a hivatalos örmény liturgikus könyvekben.
2. *Örmény folklór.* Az ide tartozó énekeket vagy rokonaikat más örmény nyelvterületeken is összegűjtötték.
3. *Latin himnusz.* A jelen tanulmányban nincs lehetőségünk arra, hogy a latinból örményre fordított egyházi irodalomról hosszabban értekezzünk. Annyit meg kell

jegyezzünk, hogy több ismert latin himnuszt lefordítottak a 17-18. században örményre. Ezek közül bizonyosak Erdélyben is használatban voltak, ezt tanúsítja az EÖÉ.

4. *Magyar népének*. Ugyancsak az EÖÉ-ben találunk magyar népének fordításokat is.
5. *Jelenleg ismeretlen eredetű*. Számos éneknek eddig nem bukkantunk nyomára másutt, ezek a legnagyobb valószínűséggel erdélyi magyar népének örmény fordításai, illetve örmény népének; a dallamok között találunk bécsi klasszicista hangzásúakat is.

3.4 Az énekek funkciója Az EÖÉ és a CSÖÉ sok éneknél megjelöli, hogy a mise nék mely részén kell énekelni. Az EÖÉ az örmény betűs oldalon többnyire a papnak azon szavait közli, amelynek (csöndes) elhangzásakor kell énekelni az adott éneket. Ezzel szemben a magyar betűs oldalon olyan megjelöléseket találunk, amelyek a római katolikus liturgiára emlékeztetnek, pl. „A mise kezdetére” vagy: „Glóriára”. Megjegyezzük, hogy ugyanazt a funkciót többféle, egymástól némileg eltérő szöveggel is jelölheti az EÖÉ és a CSÖÉ (pl. névelővel vagy anélkül, nagybetűvel, másféle ékezettel, más kifejezéssel, latinul). A CSÖÉ-ben csak magyar megjelölés olvasható. Az alábbiakban összehasonlítjuk a két forrás szóhasználatát, valamint megkísérelünk egy terminológiát adni az énekeknek; továbbá megjelöljük, hogy az eredeti örmény liturgiának állandó (Á) vagy változó (V) része helyett vezet be népének jellegű változó részt.

Terminus	A/V	EOE	CSOE
Kezdőének	Á	A mise kezdetére./—	A mise kezdetére.
Tömjenezési é.	V+Á	Első csengetésre.	Füstölésre.
Glória	V	Gloriára./Az angyali énekre.	Az angyali énekre.
Evang. utáni é.	—	Evangélium után.	Prédikáció előtt./ Evangélium után
Felajánlási c.	V	Fölajánlásra.	Felajánlásra.
Sanctus	Á	Szent, Szent, Szentre.	Szent, szent-re.
Átváltoztatási c.	Á(4)	A Consecráció után.	Consecráció után.
Áldozási é.	Á+v	Urfőlmutatás után.	Áldozás előtt.
Hálaadási é.	2Á+V	Áldozásra	Áldozás után.

Megjegyezzük:

1. a fenti funkciókkal ellátott erdélyi örmény egyházi énekek valamennyien népének jellegűek, és a magyar népénekhez hasonló szerkezetűek, tartalmúak, és gyakran azok örmény fordításai;
2. az egyetemes örmény liturgia hivatalos rendjébe korábban bekerültek (a magyartól eltérő szerkezetű, tartalmú stb.) örmény *népének*ek, de csak igen korlátozott mértékben, a liturgia két helyére, s mára az egyik teljesen eltűnt, a másikat pedig szólista adja elő;
3. a népének sem az Örmény Apostoli Egyházban, sem az Örmény Katolikus Egyházban gyakorlatilag nem létezik, az erdélyi örmények népénkkultúrája ezért kurióznak számít.

Az énekek fentebb említett funkcióit most egyenként ismertetjük.

1. *Kezdőének.* Az örmény liturgia elején az *öltözködési himnusz* áll, amely állandó rész, és az újkorban már arra szolgált, hogy közben az asszisztencia bevonuljon a sekrestyéből a szentély elülső részébe, azaz a „kórus”-ba. A római liturgiában itt az ünnepnek megfelelő szövegű gregorián introitus állt, majd annak magyar fordítása, majd hasonló tartalmú magyar népének, végül általános tartalmú, de nem kötött népének, az ünnepek kivételével. Ez utóbbi állapot a 19. századra már kialakult, így átvehette az erdélyi örmény liturgia: ezt tükrözik az erdélyi örmény énekeskönyvek.
2. *Tömjénezési ének.* Az örmény liturgia elejére dubletként bekerült az euka-risztia liturgiájának „butított változata” (vagyis felajánlás, de átváltoztatás nélkül), melyet clömisének (proszkomídia) nevezünk. Ezután jön a tömjénezés. Az előbbi alatt változó rész, a *melódia*, az utóbbi alatt állandó rész, a *tömjénezési himnusz* kerül éneklésre. A műfaj megjelöléseiből úgy tűnik, a kettő helyett egy éneket énekeltek az erdélyi örmények.
3. *Glória.* Ilyen soha nem volt az örmény misében, ellenben eredeti helyén, a laudesben megtalálható. Az erdélyi örmény liturgiában ez a tétel mutatja legjobban, mennyire próbáltak az örmények katolikusnak mutatkozni. Az örmény mise azon helyére tettek, ahol egy állandó dallamra, a diakónus által recitált, régi bizánci jellegű (tropárium-szerű) himnusz, az örmény liturgia nyugati fordításaiban *introitus* néven emlegetett ének szerepel.
4. *Evangélium utáni ének.* Ez olyan ének, amelynek még a helyén sem volt semmi az örmény liturgiában. Az evangélium után a hitvallás következik, az örmény katolikusoknál pedig a prédikáció.
5. *Felajánlási ének.* Az EÖÉ-ben szereplő örmény szöveg alapján beazonosítható helyen az örmény liturgiának *hagiódia* néven ismert része található. Ez egy változó rész, melynek szövegét típusdallamra húzzák rá. A szövegek száma 10 alatti, és inkább himnuszjellegűek.
6. *Sanctus.* Az örmény liturgiában a *szeráfének* mindig azonos szöveggel szerepel, amely nagyjából megegyezik a latin szöveggel. Erdélyen kívül sehol nincs példa az örmény liturgiában arra, hogy különböző szövegű énekekkel, pláne népénekekkel felváltható legyen.
7. *Átváltoztatási ének.* Az átváltoztatás után eredetileg népakklamáció volt található, majd a 12. században Kegyelemteli Szt. Nersész egyházfő, aki egyben költő és zeneszerző is volt, megzenésítette az akklamációt és három további állandó éneket bevezetett az Atya, a Fiú, illetve a Szentlélek tiszteletére. Ez összesen négy ének. Ma is énekelik mind a négyet. Az erdélyi örmény liturgiában azonban, ez látszik legvalószínűbbnek, a négy állandó ének helyett énekeltek egy változó népéneket.
8. *Aldozási ének.* Az Úrfelmutatás után az örmény liturgiában két ének következik. Az állandó ének egy versbeszedett litánia, utána pedig egy eredetileg változó, később állandó, zsoltárversekből összeállított szövegű éneket énekelnek („Ízleljétek és lássátok, hogy milyen édes az Úr...”). Erdélyben valószínűleg e kettő helyett énekeltek egyetlen népéneket.
9. *Hálaadási ének.* Áldozás után az örmény liturgiában két állandó, himnusz (tropárium) jellegű ének következik, korábban ezek után következett egy kanció jellegű változó rész. Nem bizonyos, hogy ezek közül hányat helyettesített az ide kerülő népének, de valószínűleg mind a hármat.

Láthatjuk, hogy az említett helyeken az egyetemes örmény liturgiában általában himnusz vagy himnusz jellegű ének áll; míg Erdélyben az új műfaj, a népének bevezetése az örmény liturgia kilenc helyére egyértelmű zenei és liturgikus szemléletváltásra utal.

4. A CSÍKSZÉPVÍZI KÉZIRAT ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

4.1. A CSÖE bemutatása és jelentősége

A CSÖE nem más, mint egy 19. századi füzet, amelyet tollal elkezdtek kitölteni, de a 18. oldalon abbamarad. A lapok mérete 185mm x230 mm. A belső címoldalon ez a szöveg olvasható örmény betűkkel: „Haj jegjeghecagan jerkaran”, vagyis: „Örmény egyházi énektár”; alatta arab számokkal: „1890”. Megjegyzendő, hogy ez egy évvel későbbi dátum, mint az EÖÉ kiadási ideje (1889). A belső címoldal hátoldalán a cím magyar fordítása olvasható. A 3. oldaltól a 18. oldalig találjuk az énekanyagot.

Az énekeskönyv-töredék 17 ének tartalmaz, egyenként 1-4. versszakkal. Az énekeskönyv-töredék nagy jelentősége abból adódik, hogy az *énekek dallamát is tartalmazza* az EÖÉ-vel ellentétben. A kutatások jelenlegi állása szerint a CSÖE a legfontosabb írott forrás az erdélyi örmény énekek dallamai tekintetében.

4.2. Az énekek lejegyzésének módja

Az egyes énekek a következő módon vannak lejegyezve:

1. *Címsor.* Minden éneket magyar nyelvű címsor előz meg, amely vagy az *ének funkcióját* (azaz a misében való helyét), vagy az *ünnepet* jelöli meg. Címsor szerepelhet az egyes versszakok között is: egyes népének egyenlő versszakaikkal a misének több részét „lefedik”, hasonlóan bizonyos magyar népénekhez.
2. *Kotta.* A dallam a klasszikus zenében megszokott ötvonalas hangjegyzéssel van lejegyezve. A violinkulcs után megtaláljuk az előjegyzést, illetve az első sorban az ütemjelzést, amely a 17 énekből 15 esetén C, azaz 4/4. Persze a „notátor” ezt nem mindig használta szabályosan, azaz találunk énekeket, amelyeknek ütembeosztása láthatóan problémát okozott a lejegyzőnek, az ének elején mégis a C jelölést találjuk. Általában elmondhatjuk, hogy a hangérték eltalálása, azaz a ritmus lejegyzése nem volt erőssége a notátornak.
3. *Szöveg.* Az örmény szöveg az erdélyi örmény kiejtés szerinti, magyaros átírással jelenik meg. Bizonyos énekeknél valamennyi versszak közvetlenül a kotta alá van írva, ám amikor a következő versszakokat már a mise más részeként kell énekelni, ezek a versszakok vagy versszakcsoportok külön címet kapnak. (Ettől függetlenül egy éneknek számoltuk őket, vagyis az énekeskönyv 17 kottát tartalmaz.)

4.3. Az énekek nyelve

Az énekek nyelve többféleképp is meghatározható: erdélyi kiejtésű egyházi örmény, örmény erdélyi örmény szavakkal vagy vegyes nyelv. Érdekes, hogy az átírás módja eltér az EÖÉ-ben alkalmazott írásmódtól. További érdekesség, hogy a kiejtésre „a-zás” jellemző,

vagyis az „o” olyan gyakran van „a”-nak írva (míg az „á” mindig „á”-nak), hogy az nem lehet véletlen elírás. Arra utal, hogy a lejegyző nyelvváltozatában az „o” hangot nyíltabban ejthették, inkább a magyar „a”-hoz közelebb hang lehetett. Továbbá az „ö” (svá) és az „e” hang nincsen írásban megkülönböztetve, egyaránt „e” betűvel íródna, míg az örmény „je” betűk mindig „jé”-ként íródna át (az EÖÉ-ben ez utóbbiak „jé”-ként szerepelnek, az előbbiek pedig mellékjellel vannak megkülönböztetve).³

5. A CSÍKSZÉPVÍZI KÉZIRAT TÉTELES ELEMZÉSE

Az alábbiakban a CSÖÉ énekeit egyenként jellemezzük egységes szempontok szerint. Az énekeket abban a sorrendben vesszük, amelyben a kézirat is hozza. Az énekeket kezdősorukkal jelöljük meg. Valamennyi örmény szöveget úgy közöljük, ahogyan az a kéziratban szerepel. Az „EÖÉ” rovatban az EÖÉ oldalszámait adjuk meg (a könyvben a páros oldalakon örmény betűs szöveg, a páratlanokon pedig annak erdélyi örmény ejtésű átírása található). A „Megfelelések” rovatban a versszakok sorszámai szerepelnek, egyenlőségjel előtt a CSÖÉ szerint, utána pedig az EÖÉ szerint.

Rövidítések: SZVU = *Szent vagy, Uram*; ÉE = *Éneklő egyház*

1. jég szurp haki chaghaghutyán

Címsor: Prédikáció előtt.

Kezdősor: „Jöjj el, békesség Szentleke”

Versszakok: 2

Strófaszerk.: 8, 8, 8, 8, 8, 8

Hangnem: G-dúr

Ütemjelzés: C (ám ütemenként két félkottát tartalmaz)

Ünnepkör: általános (az EÖÉ-ben: Pünkösöd)

Funkció: evangélium utáni ének

Nyelv: erdélyi ejtésű örmény

EÖÉ: 200-201. o.

Megfelelések: 1=1,2=2

Eredet: = *Jöjj el, Szentlelek Úristen* (SZVU 260. sz.)

Dallam: nagyjából megegyezik (SZVU 260. sz.)

2. Jég szerpárár szdjéhdzoch Haki

Címsor: Pünkösöd napján.

Kezdősor: „Jöjj el, megszentelő, teremő Lélek”

Versszakok: 3

Strófaszerk.: 8, 8, 8, 8

Hangnem: E-dúr

Ütemjelzés: C (ez szinte egy ütemre sem igaz)

Ünnepkör: Pünkösöd

Funkció: nincs megjelölve

Nyelv: erdélyi ejtésű óörmény

EÖÉ: 194-197.0.

Megfelelések: 1 = 1, 2=2, 3=7 (EÖÉ 3-6. vszak CSÖÉ-ből kimarad)

Eredet: = *Veni creator Spiritus* (úgy tűnik, latinból lett fordítva)

Dallam: magyar népének jellegű

3. Angjál jérgir bákánjé mk

Címsor: A mise kezdetére.

Kezdősor: „Leborulva imádunk”

Versszakok: 2 (a 2.: „Az angyali éneke”)

Strófaszerk.: 7/6, 7/6, 7/6, 7/6

Hangnem: F-dúr

Ütemjelzés: C (nagy nehézségekkel)

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: 1. vsz.: kezdőének

2. vsz.: Glória

Nyelv: vegyes nyelv

EÖÉ: 68-69. o. 1. ének; 68-69. o. 2. ének (vége: 70-71. o.)

Megfelelések: az EÖÉ két éneknek veszi

Eredet: vsz. magyar népének

Dallam: magyar népének jellegű

Megjegyzés: az EÖÉ-ben a strófaszerkezet eltér

4. Árácsikho jégájk chonárhutyámp

Címsor: A mise kezdetére

Kezdősor: „Eléd járulunk alázattal”

Versszakok: 2 (a 2.: „Az angyali énekre”, 3-4.: „Felajánlásra”)

Strófaszerk.: 10/12, 10/12, 10/9, 10/10

Hangnem: B-dúr

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: 1. vsz.: kezdőének

2. vsz.: Glória

3—4. vszak: felajánlási ének

Nyelv: vegyes nyelv

EÖÉ: 30-31 .o., 1. ének; 30-31. o. 2. ének (vége: 32-33. o.); 34-35. o.

Megfelelések: az EÖÉ külön énekeknek veszi; összesen 11 versszakkal az egész misét lefedi

Eredet: ismeretlen

Dallam: bécsi klasszicizmus

Megjegyzés: 1. az első versszakban a második sor 11 szótagos mind az EÖÉ-ben, mind a CSÖÉ-ben 2. az EÖÉ 11 versszakának utolsó sorvégeit, illetve sorait összeolvasva a Miatyánk óörmény szövege jön ki

5. Medicz i szurp jégjéchéczi

Címsor: A mise kezdetére

Kezdősor: „Bemegyek a szent templomba”

Versszakok: 2 (a 2.: „Az angyali énekre”)

Strófaszerk.: 8/7,8/7,8/81,8/7

Hangnem: C-dúr

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: 1. vsz.: kezdőének

2. vsz.: Glória

Nyelv: erdélyi ejtésű óörmény (döcögő fordítás!)

EÖÉ: 40-41. o.; 42-43. o. második ének

Megfelelések: 1=1 (EÖÉ 2. vszak CSÖÉ-ből kimarad); az EÖÉ külön éneknek veszi a CSÖÉ 2. versszakot

Eredet: = *Bemegyek szent templomodba*, ÉE 145. sz.

[a versszakok nem egyeznek ÉE-vel; még beazonosításra várnak]

Dallam: teljesen megegyezik (ÉE 145. sz.)

6. Hájr szirov ár khjéz enthánán

Címsor: Füstölésre. 1.

Kezdősor: „Atya, szeretettel jönnek hozzád”

Versszakok: 1

Strófaszerk.: 8/7, 8/7, 8/8, 8/7

Hangnem: A-dúr

Ütemjelzés: C (de nem stimmelnek az ütemek)

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: tömjénezési ének

Nyelv: vegyes nyelv

EÖÉ: 42-43.0., 1. ének

Megfelelések: az EÖÉ-ben az előző ének 2 versszaka közt található, külön énekként

Eredet: ~ *Szeretettel jönnek hozzád* (ÉE 152. sz.), a szöveg az örmény liturgiában betöltött funkció szerint módosítva (döcögő vers)

Dallam: bécsi klasszicizmus

Megjegyzés: nem világos, hogy miért van külön dallama, amikor az előző ének versszakai közé illeszkedik az EÖÉ-ben

7. Hájr ezchung zor máduczánjé mk

Címsor: Füstölésre. 2.

Kezdősor: „Atyánk, a tömjént, amellyel áldozunk”

Versszakok: 1

Strófaszerk.: 8/7, 8/7, 8/7/7, 7/8

Hangnem: C-moll

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: tömjénezési ének

Nyelv: vegyes nyelv

EÖÉ: 52-53. o., első ének

Megfelelések: 1=1 (EÖÉ 2. vszak CSÖÉ-ből kimarad)

Eredet: vsz. magyar népének

Dallam: magyar népének jellegű

Megjegyzés: az EÖÉ 2. vsz. strófaszerkezete: 8/7, 8/7, 8/8/7, 8/7 — ez tűnik az eredeti strófaszerkezetnek (ezt erősíti, hogy az EÖÉ 1. vsz. harmadik blokkja szintén 8/8/7, nem 8/7/7).

8. Arácsi mjédz vájélsutyánt

Címsor: A mise kezdetére.

Kezdősor: „A te nagy ékességed előtt”

Versszakok: 1

Strófaszerk.: 8/6, 8/6, 8/8, 8/8, 10

Hangnem: A-dúr

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: kezdőének

Nyelv: erdélyi ejtésű óörmény

EÖÉ: 50-51. o.

Megfelelések: 1 = 1 (EÖÉ 2. vszak CSÖÉ-ből kimarad)

Eredet: ismeretlen

Dallam: bécsi klasszicizmus

9. Phárávarjál liczi der

Címsor: Az angyali énekre.

Kezdősor: „Dicsőítve legyen, Uram”

Versszakok: 1

Strófaszerk.: 7/6, 7/6, 7/6, 7/6

Hangnem: F-dúr

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: Glória

Nyelv: erdélyi ejtésű öörmény

EÖE: 52-53.0., 2. ének

Megfelelések: 1 = 1

Eredet: ismeretlen

Dallam: bécsi klasszicizmus (a 8. felső szólama)

10. Ezkhjéz hájr eszdjcchdzoch choszdozanim

Címsor: Felajánlásra

Kezdősor: „Téged, Atya, teremtőnek vállak”

Versszakok: 2

Strófaszerk.: 6/4, 6/4, 5/5, 6/4, 6/4

Hangnem: Esz-dúr

Ütemjelzés: 3/4

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: felajánlási ének

Nyelv: vegyes nyelv

EÖE: 42-43. o., harmadik ének

Megfelelések: 1 = 1, 2 = 2

Eredet: ismeretlen

Dallam: bécsi klasszicizmus

11. Jérkjéczek szurp szurp szurp jész

Címsor: Szent, szent, szentre. 1.

Kezdősor: 'Énekeljétek: szent, szent, szent vagy'

Versszakok: 1

Strófaszerk.: 7/6, 7/6, 7/6, 7/6

Hangnem: A-dúr

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: Sanctus

Nyelv: erdélyi ejtésű óörmény

EÖÉ: 54-55. o., 2. ének

Megfelelések: 1 = 1

Eredet: ismeretlen

Dallam: bécsi klasszicizmus (a 8. dallamára hasonlít)

12. Szurp, szurp, szurp gártámk djárnet ámjénicz

Címsor: Szent, szent, szentre. 2.

Kezdősor: „Szent, szent, szent, kiáltjuk a mindenek Urának”

Versszakok: 4 (a 2-4.: „folytatás a Consecratio után.”)

Strófaszerk.: 6/4, 6/4, 6/6!, 6/4

Hangnem: D-dúr

Ütemjelzés: 3/2

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: Sanctus

Nyelv: erdélyi ejtésű óörmény (benne: *khurbán*, szír kölcsönszó)

EÖÉ: 46-47. o. 1. ének, 2. ének

Megfelelések: 1 = 1. ének; 2=2. ének/1. vsz.; 3=2. ének/2. vsz.; 4=2. ének/3.vsz.
(az EÖÉ 2. ének 4. és 5. vsz. a CSÖÉ-ből kimaradt)

Eredet: ismeretlen

Dallam: magyar népének jellegű

13. Nájeczárúk kriszdonjájk verbesz zárjun hjéchu

Címsor: Áldozás előtt.

Kezdősor: „Nézzük, keresztények, miként ontotta vérét”

Versszakok: 1

Strófaszerk.: 7/6, 7/6, 7/6, 8/7/7 [7/6]

Hangnem: g-moll

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: átváltoztatási ének

Nyelv: erdélyi ejtésű öörmény, új örmény jelenségekkel

EÖÉ: 54-55.0., 3. ének

Megfelelések: 1 = 1

Eredet: ismeretlen

Dallam: bécsi klasszicizmus

Megjegyzés: Az EÖÉ-ben az utolsó sor is 7/6-os tagolású, a CSÖÉ az addicionális szótagokat negyedek nyolcadokká való tagolásával oldja meg.

Az utolsó fél sor mindkét forrásban ismétlődik.

Az eredeti szöveg 7/6, 7/6, 7/6, 116(16) tagolásúnak tűnik.

14. Ov der csjém jész árzsáni

Címsor: Áldozás után.

Kezdősor: „0 Uram, nem vagyok én méltó”

Versszakok: 1

Strófaszerk.: 7/6, 7/6, 7/7!, 7/6(/6)

Hangnem: D-dúr

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: hálaadási ének

Nyelv: erdélyi ejtésű óörmény

EÖÉ: ' 56-57.0., 1.ének

Megfelelések: 1 = 1 (az EÖÉ 2. vszak a CSÖÉ-ből kimaradt)

Eredet: ismeretlen

Dallam: bécsi klasszicizmus

Megjegyzés: Az EÖÉ-ben az első sorok első felei is ismétlődnek; utóbbi szöveggel már nem lehet rá húzni a CSÖÉ klasszicista dallamára!

15. Hávádám khjéz, huszám i khjéz

Címsor: Evangélium után.

Kezdősor: „Hiszek neked, remélek benned”

Versszakok: 2

Strófaszerk.: 8/7, 8/8, 8/8, 8/7

Hangnem: e-moll

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: évközi idő

Funkció: evangélium utáni ének

Nyelv: vegyes nyelv

EÖÉ: 66-67. o., 2. ének

Megfelelések: 1 = 1, 2=2 (EÖÉ 3-4. vszkok CSÖÉ-ből kimaradnak)

Eredet: vsz. magyar népének

Dallam: magyar népének jellegű

16. Hiszusz Kriszdosz mjé z dzenáv, urách ljé ruk

Címsor: Karácsonyi énekek.

Kezdősor: „Jézus Krisztus nekünk megszületett, örüljünk”

Versszakok: 3

Strófaszerk.: 8/4, 8/4, 6/6, 7

Hangnem: F-dúr

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: karácsony

Funkció: kezdőének

Nyelv: vegyes nyelv

EÖÉ: 72-73. o., 2. ének, folyt. 74-75. o.

Megfelelések: 1 = 1, 2=2, 3=3

Eredet: -*Krisztus Jézus született, örvendezzünk*, ÉE 34

Dallam: megegyezik (ÉE 34)

Megjegyzés: a versszakok magyar szöveggel való beazonosításra várnak

17. Ent herjésdágác z jév mjék jérkjé mk

Címsor: Az angyali énekre

Kezdősor: „Az angyalokkal mi is énekeljünk”

Versszakok: 1

Strófaszerk.: 8(8), 7/7, 10

Hangnem: Esz-dúr

Ütemjelzés: C

Ünnepkör: karácsony

Funkció: Glória

Nyelv: erdélyi ejtésű örmény

EÖÉ: 74-75. o., 1. ének

Megfelelések: 1=1

Eredet: ~ *Dicsőség mennyben az Istennek* nagyon szabad fordítása?

Dallam: = *Dicsőség mennyben az Istennek* (EE 26)

6. ÖSSZEGZÉS

Az örmények Erdélyben való letelepedése és egyházi uniójuk az örmény liturgiában új formák megjelenését váltotta ki. Az örmény liturgia szerkezete átalakult, és egy korábban kevésbé alkalmazott műfaj, a népének vette át a vezető szerepet az énekelt részek között, kiszorítva az örmény liturgia állandó szövegeinek egy részét, valamint felváltva a változó szövegű miserészek egy részének repertoárját más repertoárokkal.

Az örmény liturgia nyelve Erdélyben nyilvánvalóan az erdélyi örmény nyelv szabályai szerint ejtett örmény lett; ebben nincs semmi különös, hiszen a világ más örmény diaszpóráiban is a helyi örmény beszélt nyelv szerint ejtik a liturgikus örményt. Az újdonság az, hogy Erdélyben az új énekek révén a nép nyelve is helyet kap a liturgiában, és irodalmi nyelvvé válik.

Változás történt továbbá a zenei stílus tekintetében is: a régi, egyetemes örmény liturgikus énekeket újabb keletű népének váltották fel. De vajon milyenek is ezek az új népének?

6.1. A CSŐÉ elemzésének eredményei

1. *Az EÖÉ és a CSŐÉ kapcsolata.* Az előbbi 1889-ben adták ki, az utóbbit 1890-ben jegyezték le. A CSŐÉ elemzése után megállapíthatjuk, hogy számos, az EÖÉ-ben szereplő ének szerepel a CSŐÉ-ben, továbbá valamennyi, a CSŐÉ-ben szereplő szöveg megtalálható az EÖÉ-ben. A szöveg nagyfokú egyezése miatt (noha apró eltérések vannak) feltételezzük, hogy a CSŐÉ lejegyzője használta az EÖÉ-t. Talán az lehetett a CSŐÉ lejegyzőjének a célja, hogy az EÖÉ-ben szereplő énekeket kiegészítse a dallam lejegyzésével.
2. *Az erdélyi örmény népének elterjedtsége.* Feltételezhetjük, hogy ezek az énekek, vagy legalább egy részük több erdélyi örmény katolikus közösségben ismertek voltak. Emellett a következő érvek szólnak:
 1. Az 1824-es direktóriumot, amely már több, bizonyosan magyar/latin eredetű népénket tartalmaz (s ezek az EÖÉ-ben is szerepelnek), valamennyi erdélyi

- örmény közösség használatára adták ki (ez áll a hosszú címben és az előszavakban).
2. Az EÖÉ címe és előszava ugyancsak az egész erdélyi örménységet említi.
 3. A CSÖÉ, amelynek keletkezési helye ismeretlen, a csíkszépvízi könyvtárban található: feltételezhető, hogy vagy ott készült, vagy használat céljából vitték oda (bár egy félig elkészült mű esetén inkább az első feltételezés a valószínűbb).
 3. Az eddigi gyűjtések során volt olyan ének, amely biztosan magyar népének fordítása, és három helyről is sikerült felgyűjteni (Szamosújvár, Gyer-gyószentmiklós, Csíkszépvíz).
 4. Nem lehet egy repertoárt, illetve egy új egyházzenei szemléletet (a népénekkultúrát) ráerőltetni egy kézirattal egy közösségre. A kézirat elkészítése vagy odaszállítása csak már egy meglévő gyakorlat megőrzése, esetleg fejlesztése céljából történhetett.
 5. A kéziratban szereplő énekek közül többet egészen biztosan ugyanazzal a dallammal énekeltek Szamosújvárt, mint a csíkszépvízi kéziratban őrzött dallamok; ilyenek a bizonyítottan magyarból fordított népénekek.
 6. Ugyanazt a struktúrát mutatja a két énekeskönyv: a magyar katolikus közösség liturgikus gyakorlata (a népénekek extenzív használata) örmény környezetbe átvittetve jelenik meg, továbbá az erre vonatkozó kifejezések („A mise kezdetére”), ha nem is egyeznek pontosan, hasonlóak.

Valószínűleg valamennyi erdélyi örmény katolikus közösségben ugyanaz a népének-használati gyakorlat volt elterjedve, amint ez már az 1824-es direktórium alapján is erősen valószínűnek tűnik.

1. *Dallamok megfejtése.* A CSÖÉ elemzésének eredménye megerősített bizonyos, az EÖÉ-ben szereplő énekek dallamára vonatkozó hipotéziseinket. A magyar népénekekkel biztosan beazonosítható örmény népénekek dallama lényegében megegyezik a magyar megfelelőével. A be nem azonosított örmény népénekek dallamai közül is sokat hitelesnek mondhatunk. Problémák az EÖÉ-vel nem egyező szótagszámok, ismétlések esetén, illetve a bécsi klasszicista dallamoknál jelentkeznek.
2. *Terminológia.* A népénekek használatára vonatkozó liturgikus terminológia mutat ugyan eltéréseket, sőt az EÖÉ-n belül is vannak ingadozások, de a két forrás ilyen jellegű szövegei nagyjából megegyeznek. Egységes, következetes terminológia sehol nem alakult ki, ami viszont megvolt, azt mind Szamosújvárt, mind Csíkszépvízen használták.
3. *Funkciók.* A két forrás összevetése alapján már nagyobb biztonsággal kijelenthetjük, amit a jelen tanulmány erdélyi örmény egyházzenéről szóló fejezetében már ismertettünk, hogy a népénekek a következő funkciókat látták el az erdélyi örmény liturgiában: *kezdőének, tömjénezési ének, Glória, evangélium utáni ének, felajánlási ének, Sanctus, átváltoztatási ének, áldozási ének, hálaadási ének.* Hogy konkrétan melyik mit helyettesített, arról az említett fejezetben már részletesen szóltunk. Az ott leírtakat a két forrás összevetése alapján állapítottuk meg.

6.2. Új problémák felvetése

- *Bécsi klasszicizmus.* A bécsi klasszicista stílusú dallamok megjelenése, örmény szövegekre való alkalmazása magyarázatot igényel. Nem vehetjük biztosra, hogy ezeket az énekeket mindenütt ezzel a dallammal énekeltek.

- *Adatközlők.* Most, hogy birtokában vagyunk számos ének dallamának, több háttértudással kérdezhetünk adatközlőket az erdélyi örmény népénekek használatáról, így azok elterjedtségéről, valamint az írott források megbízhatóságáról kaphatunk újabb információkat. És fordítva is: a már tanulmányozott írott források az adatközlésekből nyert ismereteket bővíthetik.
- *Az énekek eredete.* Bizonyos énekek eredete a/egy dallam megtalálásával továbbra sem tisztázott. Ezek kiderítése tehát további kutatásokat igényel. Ezentúl folytatni kell a kutatásokat az EÖÉ eddig megfejtetlen dallamú énekeivel kapcsolatosan.

Lábjegyzetek:

1. Garkavorutjun aszdvadzajin bastamanc Jereveli Donic, jev araroghutjanc masznavor Donic, jev Hantzszavorutjanc/Directorium officii divini. Szerk. Kabdebo Jobannes. Venedig, 1824.; Örmény egyházi énekesskönyv az erdélyrészi örmények használatára. Szerk. Bárány Lukács. Bécs, 1889. -Röv. EÖÉ.; Haj jegjehccagan jerkaran/Örmény egyházi énektár 1890. [befejezetlen kézirat a Csíkszépvízi örmény katolikus plébánia könyvtárában] - Röv.: CSÖE.
2. *Zsigmond Benedek:* Alapismeretek az örmény liturgiáról. Keresztény Szó, XVI. évf. 2. szám (2005. február), 10-15. Újra kiadva: Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek, IX. évf. 98. szám (2005. április), 10-13. (1. rész), IX. évf. 99. szám (2005. május), 19-24. (2. rész). *Zsigmond Benedek:* Az örmény eucharisztia, Hét Hárs. A csillaghegy-békásmegyeri evangélikus gyülekezet lapja, V. évfolyam 1. szám (2006. húsvét), 4-7. Újra kiadva: Remény. Zsidó társadalmi, közéleti, kulturális folyóirat (megjelenés alatt). *Tagmizjan, Nikogos Kirakosovic:* Teorija muzyki v drevnej Armenii. [Zeneelmélet a régi Örményországban] Jereván, 1977. *Hakobjan, Grigor Arsaki:* Sarakanneri zanr, e haj midznadarjan grakanouthjan medz. (V-XV dd.) (A sarakánok műfaja a középkori örmény irodalomban [V-XV. sz.]) Jereván, 1980.
3. Valamennyi ének szövege megtalálható az EÖÉ-ben. Az EÖÉ némely esetben sokkal több versszakot közöl. Az énekek egyezését a következő fejezetben adjuk meg.

Tartalom

- Könyvészeti adatok
- Előszó
- Köszöntő
- Mennysorság-ábrázolás a codex vaticanus armenus 32. kötetében
- Bzensky rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények
- Az erdélyi örmények interregionális kulturális kapcsolatai a 17-18. században
- Örmények és más etnikumok Goedri János brassói magyar evangélikus lelkész szemével
- Örmények a haditanács szolgálatában
- Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18-19. században
- Szamosújvári országgyűlési képviselő-választások a dualista korszak elején
- Örmény identitás a dualizmuskorban
- Az Armenia folyóirat jelentősége erdélyben
- Vasárnapi örmények valami a pozicionális identitásról
- „Errores et abusus inter armenos transilvaniae vigentes” 1719-ből és a khalkedónizmus kérdése
- A szamosújvári örmény katolikus árvaházak története
- Szamosújvár-1781. egy canonica visitatio részletei
- A gyergyószentmiklósi örmény céhek és társulatok a 18. században és a 19. század első felében
- A csíkszépvízi kéziratos örmény énekeskönyv-töredék lírásunk tárgya